

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И.АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**С.НААМАТОВ атындагы НАРЫН МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.25.21.634 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 911.2:913.1 (575.2) (043.3)

МОМОШЕВА Гулиза Абылкасымовна

**КИЧИ ШААРЛАРДЫН КАЙРА ЖАРЛУУСУ
АЙМАКТЫН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЖАНА СОЦИАЛДЫК-
ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАҢЫЛАНУУСУНУН ФАКТОРУ КАТАРЫ
(КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНЫН МИСАЛЫНДА)**

25.00.24 – экономикалык, социалдык, саясий
жана рекреациялык география

**География илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек - 2021

Иш Ош мамлекеттик университетинин экономикалык география, тармактык экономика жана туризм кафедрасында даярдалды.

Илимий жетекчи: Низамиев Абдурашит Гумарович,
география илимдеринин доктору, профессор,
Ош мамлекеттик университетинин табият таануу
жана география факультетинин деканы

Расмий оппоненттер: Дылдаев Мирлан Муктарович,
география илимдеринин доктору,
К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин экология жана менеджмент
факультетинин деканы;

Келинбаева Роза Жармухамедовна,
география илимдеринин кандидаты,
аль-Фараби атындагы Казак улуттук
университетинин география, жерге жайгаштыруу
жана кадастр кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-өзбек эл аралык
университети, табигый-илимий билим берүү жана
окутуунун усулдары кафедрасы, 714017,
Ош ш., Айтиев көч., 27

Коргоо 2021-жылдын 29-июнунда саат 14.00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, Ош мамлекеттик университети жана С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетине караштуу география илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Д.25.21.634 диссертациялык кеңештин отурумунда болот.

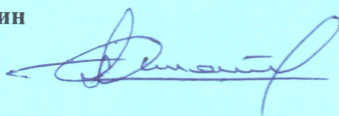
Дареги: Бишкек ш., Раззаков к., 51, сайты: <http://arabaev.kg/ds.kg>.

Онлайн <https://vc.vak.kg/b/25--if8-pqy-vzt>

Диссертация менен И.Арабаев атындагы КМУ (7200026, Бишкек ш., Раззаков к., 51), ОшМУ (723503, Ош ш., Ленин к., 331) жана С.Нааматов атындагы НМУнун (722900, Нарын ш., Орозбак уулу к., 25) борбордук китепканаларынан жана <http://arabaev.kg/ds.kg>; www.oshsu.kg жана www.nsu.ktnet.kg сайттарынан таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 28-майында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
г.и.к., доцент

Акматов Р.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Азыркы мезгилде дүйнөдө, анын ичинде Борбордук Азиянын Фергана өрөөнүндө урбанизациялык процесстердин курчушу, ошондой эле Кыргыз Республикасында (КР) рынок экономикасына өтүү шарттарында территориялык-урбанизациялык структуранын өзгөрүүсү, ага байланыштуу шаар конуштарынын ичинен кичи шаарлардын сандык жактан көбөйүүсү жана социалдык-экономикалык жактан өнүгүү маселелери мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик, атуулдук коомчулук жана илимий чөйрө тарабынан активдүү иш-аракеттерди талап кылууда. Эгемендүүлүк шарттарында республикада 11 кичи шаар пайда болуп, 1 шаар (Ак-Суу) өз макамын жоготту. Ал эми түштүк аймакта бүгүнкү күндө 18 шаар конушунун ичинен 14ү кичи шаарлар категориясына кирип, аймактын жалпы шаар калкынын 37,3%ын жана республикадагы кичи шаарлардын калкынын 58,1%ын түзөт. Алардын өсүп-өнүгүү жолдору түрдүү тарыхый-географиялык жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөр менен коштолот: пайда болуулары 1940-жылдан 2012-жылга, деңиз деңгээлине карата жайгашуу абалдары 585 м ден 1980 м ге, борбордон алыстыгы 276 км ден 1055 км ге, калкынын саны 11,9 миңден 43,8 миңге, адам башына болгон киреше 780 сомдон 4979 сомго (2017-ж.) чейин айырмаланып келет. Бул өз кезегинде экономикалык, социалдык, экологиялык жана саясий маанидеги көйгөйлөрдү жаратып, ар түрдүү деңгээлдеги уюштуруучулук-экономикалык аракеттерди жана илимий-практикалык иликтөөлөрдү талап кылат.

Өлкөдөгү аймактык өнүгүүгө багытталган расмий иш-аракеттер, алардын ичинде 2017-жылы аймактык саясат боюнча концепциянын кабыл алынышы, 2018, 2019 жана 2020-жылдардын аймактарды өнүктүрүү боюнча жарыяланышы, алардын алкагында мамлекеттик жана аймактык масштабдагы иш-чаралар кичи шаарларды системалык кризистен чыгаруу, рынок шарттарында алардын өз алдынча өнүгүүсүнүн эффективдүү жолдорун издөө, аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун өзөгү катары кароо сыяктуу стратегиялык максаттарды көздөйт. Мында кичи шаарлардын экономикалык-географиялык абалдарынын өзгөчөлүктөрүн (артыкчылыктарын) аныктоо, алардын негизинде өсүү точкаларын калыптандыруу, калк жана өндүрүш үчүн бирдиктүү инфраструктуралык базаны кеңейтүү максатында өсүү линияларын жана өсүү коридорлорун түзүү иштери артыкчылыктуу мүнөзгө ээ.

Аталган маселелер республикалык жана аймактык деңгээлдерде теориялык жактан да, практикалык жактан да толук иштелип чыга элек жана мындай багыттагы изилдөөлөрдө экономикалык жана социалдык географиянын чечүүчү ролу бар. Мына ушуга байланыштуу диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, анын теориялык жана практикалык маанилүүлүгү Кыр-

гызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун фактору катары өнүгүүсүн илимий жактан кароо менен аныкталып турат.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелери тарабынан жүргүзүлгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Иш төмөнкү программалык документтердин жана илимий-изилдөө иштеринин алкагында аткарылды: КРнын Өкмөтүнүн 2017-ж. 31-мартындагы № 194 токтому менен кабыл алынган «2018-2020-жылдар мезгилине Кыргыз Республикасынын аймактык саясатынын концепциясы»; КРнын Президентинин 2018-ж. 31-октябрындагы № 221 Жарлыгы менен бекитилген «2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы»; ОшМУнун экономикалык география, тармактык экономика жана туризм кафедрасынын «Кыргызстанда өндүргүч күчтөрдүн жана туризмдин өнүгүү жана жайгашуу маселелери» (№ 0007521) аттуу илимий-изилдөө иши.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациянын максаты болуп Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун фактору катары өнүгүүсүнүн илимий-географиялык жана практикалык негиздерин изилдөө, алардын экономикалык-географиялык өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен өнүгүү стратегиясы боюнча сунуштарды иштеп чыгуу саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

-кичи шаарларды изилдөөнүн концептуалдык негиздерин илимий адабияттардын мисалында иликтөө;

-шаарлар жана кичи шаарлар түшүнүгүн илимий жактан толуктоо жана алардын типологиясын иштеп чыгуу;

-Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын экономикалык-географиялык жайгашуу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана талдоо;

-аймактагы кичи шаарлардын өнүгүүсүндөгү көйгөйлүү маселелерди аныктоо;

-кичи шаарлардын өнүгүү стратегиясынын чегинде өсүү точкаларын, өсүү линияларын жана өсүү коридорлорун калыптандыруу, алардын географиялык өзгөчөлүгүн көрсөтүү үчүн шаар брендин түзүү зарылдыгын негиздөө;

-кичи шаарлардын түштүк аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун негизи катары өнүгүүсүнүн багыттарын иштеп чыгуу жана сунуштоо.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын түштүк аймагындагы кичи шаарлардын экономикалык-географиялык жайгашуу жана өнүгүү контекстинде учурдагы абалы.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын кайра жаралуусунда аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун экономикалык-географиялык негиздери.

Изилдөөнүн жүрүшүндө илимий жаңылык катары төмөнкү теориялык жана практикалык натыйжалар алынды:

- Кыргызстандын азыркы шарттарында кичи шаарларды экономикалык жана социалдык географиянын объектиси катары биринчи жолу кароо менен алардын өнүгүүсүндөгү экономикалык-географиялык абалынын өзгөчөлүктөрүнө компоненттик баалоо жүргүзүлдү;

- аймактагы кичи шаарларды функционалдык-типологиялык топторго бөлүү жүргүзүлдү;

- кичи шаарлардын өнүгүү стратегиясында өсүү точкаларын, өсүү линияларын жана өсүү коридорунун калыптандыруу жана шаар брендин түзүү концепциясы иштелип чыкты;

- кичи шаарлардын географиялык жана социалдык-экономикалык өнүгүү абалдары боюнча ГМС-технологиянын негизинде электрондук карталар түзүлдү;

- кичи шаарлардын социалдык-экономикалык абалына комплекстүү талдоо жүргүзүү менен алардын жалпы жана мүнөздүү жактары аныкталып, өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуу зарылдыгы негизделди;

- кичи шаарлар аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун негизи катары алардын өнүгүүсүнүн багыттары иштелип чыкты жана сунушталды.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн айрым жоболорун жана сунуштарын шаар конуштарын жана шаар чарбаларын комплекстүү өнүктүрүүнүн мамлекеттик жана аймактык программаларын иштеп чыгууда колдонуу мүмкүнчүлүгү бар. Түштүк аймакта жайгашкан кичи шаарлардын экономикалык-географиялык абалын талдоонун натыйжалары каралып жаткан шаарлардын экономикасын өнүктүрүү, тармактык дифференциация жүргүзүү жана чарбалык байланыштарын кеңейтүүдө пайдалуу. Айрым теориялык-методологиялык жоболор жогорку окуу жайларында урбанизацияга байланышкан предметтерди окутууда материал боло алат.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү. Автор тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр аймактык экономиканы территориялык-тармактык жактан уюштурууга, андагы шаар конуштарынын ролун аныктоого жана шаар чарбасынын маанисин көтөрүүгө мүмкүндүк берет. Кичи шаарлардын экономикалык-географиялык абалын компоненттик талдоо, алардын негизинде өсүү точкасы, өсүү линиясы жана өсүү коридорлорун түзүү боюнча изилдөөнүн натыйжаларын шаар өндүргүч күчтөрүн рационалдуу жайгаштырууга жана шаар чарбасын, анын ичинде инфраструктураны эффективдүү

өнүктүрүүгө жол ачат.

Диссертациянын коргоого алынып чыгуучу негизги жоболору:

1. Кичи шаарлар түшүнүгү адабий булактарды талдоонун негизинде такталып, Кыргызстандын түштүк аймагындагы кичи шаарлар 3 деңгээлдеги функционалдык-типологиялык топторго бөлүндү. Мында генезистик, функционалдык жана географиялык критерийлер шаардын аймактагы жана коомдогу маанисин (ордун) жана кызматын аныктап турат.

2. Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын экономикалык-географиялык жайгашуу өзгөчөлүктөрү, келип чыгышы, деңиз деңгээлине карата бийиктиги, борборго жана областтык борборго чейинки аралыгы, чет элдик рынокторго жакындыгы ж.б. факторлорду комплекстүү талдоонун негизинде аныкталды. Интегралдык баалоонун жыйынтыгы экономикалык-географиялык абалдын компоненттери боюнча ыңгайлуулук даражасы боюнча шаарлардын рангалык катарын көрсөттү: Кочкор-Ата (орто эсеп менен 3,8 балл), Кадам-Жай (3,5), Кара-Суу, Ноокат, Таш-Көмүр (ар бири 3,3төн), Айдаркен, Баткен (ар бири 3,1ден), Исфана, Кара-Көл, Кербен, Токтогул (ар бири 3,0ден), Көк-Жангак, Майлуу-Суу (2,5) жана Сүлүктү (2,3).

3. Кыргызстандын түштүк аймагынын кичи шаарларынын социалдык-экономикалык жактан өсүп-өнүгүүсүнүн негизги көйгөйлөрүн типтештирүүнүн алкагында алардын 5 тобу аныкталды: уюштуруучулук, экономикалык, социалдык, экологиялык жана саясий. Натыйжада аныкталган проблемалар өзүнчө чечмеленип, кичи шаарлардын өнүгүү стратегиясында өсүү точкасы, өсүү импульсу жана өсүү коридорунун пайдалуулугун арттыруу менен аларды чечүү жолдору көрсөтүлдү.

4. Аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун негизи катары кичи шаарлардын өнүгүүсүнүн төмөнкү багыттары каралды: шаарлардын финансылык базасын чыңдоо жана аларга инвестиция тартууну кеңейтүү, шаар чарбасынын приоритеттүү тармактарын өнүктүрүү, акылдуу шаар жана «жашыл» шаар экономикасын калыптандыруу, кичи шаарларды этномаданияттын очогу катары сактоо жана күтүлүүчү өзгөчө кырдаалдарды жөнгө салуу маселелери иликтенди жана артыкчылыктуу жактары негизделди.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Шаар экономикасын өнүктүрүү, анын тармактарын диверсификациялоо, экономикалык-географиялык абалын аныктоо жана анын ыңгайлуу жактарын пайдалануу боюнча автор тарабынан алынган илимий иштелмелер Кара-Суу жана Кочкор-Ата шаарларынын мэриялары тарабынан тиешелүү документтерди иштеп чыгууда колдонулду. Диссертациялык иштин илимий-теориялык жоболору ОшМУнун «география» жана «туризм» багыттарынын айрым курстарында окуу материалы катары пайдаланылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги

жоболору жана натыйжалары Кыргызстандын жана чет өлкөлөрдүн ЖОЖдорунда уюштурулган эл аралык, республикалык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда жана семинарларда баяндалды жана ОшМУнун экономикалык география, тармактык экономика жана туризм кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкууланды.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Иштин негизги илимий натыйжалары 2010-2020-жж. аралыгында илимий макалалар түрүндө Кыргызстан, Казакстан, Россия жана Тажикстандын рецензирленүүчү илимий мезгилдүү басылмаларында жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, 3 баптан, корутундудан жана адабияттардын тизмесинен турат. Иштин кол жазмасы 182 бет текстте чагылдырылып, 14 таблица, 6 сүрөт, 5 карта жана 122 аталыштагы адабияттарды камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу негизделүү менен анын максаты, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы жана практикалык маанилүүлүгү ачып көрсөтүлүп, коргоого алынып чыккан негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы жана диссертациянын түзүлүшү чагылдырылды.

«Илимий адабияттардын обзору» аттуу 1-бапта илимий адабияттарды талдоо менен шаарларды изилдөөнүн концептуалдык негиздери, ошондой эле кичи шаарлардын калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү жаңы изилдөө багыты катары каралды.

Шаарлар – ар бир мамлекеттин жана ага тиешелүү аймактардын географиялык, экономикалык, социалдык жана айрыкча демографиялык жактан өзгөчөлөнгөн территориялык бирдиктери. Аларды экономикалык-географиялык көз карашта илимий-теориялык жактан кароонун фундаменталдык негиздери советтик илимде жетиштүү деңгээлде каралган. Ага Н.Н.Баранский, Г.М.Лаппо, И.М.Маергойз, Е.Н.Перцик, Ю.Г.Саушкин ж.б. окумуштуулардын эмгектери негиз боло алат.

Белгилүү эконом-географ Н.Н.Баранский биринчилерден болуп шаарларга түзүмдүк жактан кеңири экономикалык-географиялык мүнөздөмө берүү менен шаарларды окуп-үйрөнүүдө географиялык изилдөөлөрдүн өзгөчөлүктөрүнө токтолот: шаарлардын жайгашуусу жана анын мыйзам ченемдүүлүктөрү; территориянын ар кандай бөлүктөрүндө жайгашкан шаарлардын өнүгүү деңгээлиндеги айырмачылыктар, шаарлардын тибиндеги айырмачылыктар ж.б. Ю.Г.Саушкин дээрлик бардык өлкөлөрдө экономикалык география шаар куруу практикасында маанилүү ролду ойной баштаганын далилдеген. Мунун себептери ар бир шаар жаратылыш, калк жана чарбанын бири-бирине айкалыштарына, кандайдыр бир территориялык структурага жана

өзүнө тиешелүү экономикалык-географиялык абалга ээ экендигинде жатат. Окумуштуунун шаарлардын өнүгүүсүн изилдөөдөгү өзгөчөлүгү мында жатат: ал шаарлардын өнүгүү жолу алардын көп функционалдуулугунда экендигин көрсөткөн, шаарды жаратылышка жакындатуу маселелерин койгон. Шаарлардын географиясын изилдөөдө өзгөчө орун Г.М.Лаппого таандык. Ал коомду территориялык уюштурууда шаарлардын орду, алардын өнүгүүсүндөгү экономикалык-географиялык абалдын мааниси, шаарлардын категорияларга бөлүнүшү, агломерацияны калктын жайгашуусунун негизги формасы катары кароо сыяктуу суроолорду козгогон. Ушул эле максатта Е.Н.Перцик шаар курууда жана райондук пландаштырууда география илиминин теорияларын, концепцияларын жана идеяларын колдонууну көтөргөн. Анын биздин изилдөөнүн максатына ылайык илимий салымы төмөнкүдө жатат: шаарлардын экономикалык-географиялык абалына жеткиликтүү мүнөздөмө берүү менен алардын өнүгүүсүнүн негиздерин көрсөтүп, шаардын территориялык өсүүсүн ачыктап бере алды.

Жалпысынан советтик окумуштуулар шаар куруу саясатында географиялык принциптердин сакталуусун колдоп, географиялык ой жүгүртүү, географиялык теориялар жана концепциялар шаар куруу жана райондук пландоо чөйрөсүндөгү чечимдерди негиздөөдө абдан маанилүү экендигин далилдешкен.

Постсоветтик мезгилде шаарлардын, анын ичинде кичи шаарлардын социалдык-экономикалык өнүгүү өзгөчөлүктөрүн иликтөө география илиминде да, экономика илиминде да салыштырмалуу жаңы багыт болуп эсептелет. Адабияттык талдоолор мындай изилдөөлөр негизинен 2000-жылдан кийин күчөй баштаганын көрсөтү. Алсак, Н.А.Лунева биринчи жолу Россиянын Воронеж областынын мисалында рынок экономикасы шарттарында кичи (орто) шаарлардын кайра жаралуу жана өнүгүү маселелерин көтөрүп чыккан; кичи шаарлардын турак-жай проблемаларын Волга-Вятка экономикалык районунун мисалында М.Г.Тарасов иликтөө жүргүзгөн; О.П.Мамонованын илимий салымы Россиянын Борбордук экономикалык районунун кичи тарыхый шаарларынын тарыхый-маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоодо жатат; А.К.Манджиевдин илимий изилдөөсү биздин изилдөө максатыбызга жакын болуп, кичи шаарларынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн маңызын жана өзгөчөлүктөрүн карап, анын алкагында шаарлардын классификациясынын методологиялык негиздерин, өнүгүүсүнүн экономикалык проблемаларын жана стратегиясын караган.

Кыргызстанда урбанизация жана шаарлардын өнүгүүсү боюнча географиялык максаттагы изилдөөлөр көп эмес. Мисал катары М.М.Дылдаев жана Ж.М.Кемелдинованын диссертациялык изилдөөлөрүн айтса болот. Мына ушуга байланыштуу кичи шаарлар өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө жана геосаясий абалынын турукташуусунда абдан маанилүү роль ойной тургандыгы ачык болсо да, алардын географиясын жана экономикасын

изилдөө башталгыч этапта гана турат.

Мына ошентип, чет элдик окумуштуулар тарабынан кичи шаарлардын калыптануу жана өнүгүү маселелери теориялык жактан жетиштүү изилденип, илимий жактан баюу болуп жатат. Буга кичи шаар категориясы жана түшүнүгү, анын ар түрдүүлүгү, аларды ажыратуу критерийлери, социалдык-экономикалык жактан өсүп-өнүгүү көрсөткүчтөрү, прогноздоо методикасы ж.б. маселелерге байланышкан көп жактарын белгилеп кетелиз. Кичи шаарлардын жергиликтүү сырьелордун негизинде өсүп-өнүгүүсү, өнүгүүнүн мониторингин жакшыртуу, шаарды башкарууда азыркы инновациялык жаңылыктарды колдонуу сыяктуу иштелмелер биздин изилдөөлөргө да зарыл жана пайдалуу.

Ал эми Кыргызстанда урбанизациянын күч алышы, өзгөрүлмөлүү демографиялык процесстер жана андан келип чыккан социалдык көйгөйлөр кичи шаарларды илимий жактан кенен талдап, анын теориялык жана практикалык маанилерин зарыл тараптарга таркатууну талап кылат. Мындай изилдөөлөр жергиликтүү башкаруу, муниципалдык түзүлүштөрдүн иш-аракети, өндүргүч күчтөрдү рационалдуу жайгаштыруу аркылуу территорияны пропорционалдуу өнүктүрүү, миграциялык агымды жөнгө салуу ж.б. маселелерде абдан зарыл деп эсептейбиз. Урбанизация, шаарлардын географиялык абалы, жаратылыш шарттары, калктын жайгашуу өзгөчөлүгү ж.б. эске алган фундаменталдык изилдөөлөр мамлекеттин демографиялык жана шаар куруу саясатын иштеп чыгууда концептуалдык негиз боло алат.

«Изилдөөнүн материалдары жана усулдары» аттуу II бапта илимий изилдөө үчүн материалдарды издөө, тандоо жана талдоо ишинде оболу теманын объектиси жана предмети такталуу менен изилдөө материалдары жана усулдары каралды.

Илимий иштин максаттарына жана милдеттерине ылайык изилдөөнүн материалдарынын курамына КРнын Президентинин указдары, КРнын Өкмөтүнүн токтомдору жана программалары, ведомстволук чечимдер, илимий эмгектер, статистикалык отчеттор ж.б. маалыматтык булактар кирди. «Санарип Кыргызстан» бирдиктүү санариптик платформа түзүлүп, «Түндүк» ведомстволор аралык электрондук системасына бардык мамлекеттик органдар, коммерциялык банктар жана жеке менчик жактар кошулганы аймактардын пропорционалдуу жана комплекстүү өнүгүүсүнө жакшы шарттарды түзүп берет. Анын үстүнө 2020-ж. башында башталган таажылуу вируска байланышкан пандемия санариптик системаны жашоо ишмердүүлүктүн бардык чөйрөлөрүнө токтоосуз кийирүүнү талап кылып жатат. «2018-2020-жылдар мезгилине Кыргыз Республикасынын аймактык саясатынын концепциясы» кичи шаарларды комплекстүү өнүктүрүү жаатында маанилүү документ болуп саналат. Анда аймактарды өнүктүрүүнүн базалык түйүндөрү катары 20 калктуу пункт каралып, алар үчүн социалдык-экономикалык багыттагы артыкчылыктуу

долбоорлорду аныктоо милдеттери коюлган. Алардын ичинен биздин изилдөө аймагыбызга Баткен, Исфана, Кадам-Жай, Кара-Көл, Кара-Суу, Кербен жана Кочкор-Ата шаарлары кирген. Жалпысынан расмий документтер кичи шаарлардын өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн жана келечегин, аймактарды комплекстүү өнүктүрүүдөгү ролун, борбордук жана жергиликтүү башкаруу органдары, коомчулук ж.б. ордун аныктоодо негиз болот.

Адабияттардын обзорунда иштин теориялык-методологиялык бөлүгүн иликтөөдө төмөнкүлөр илимий негиз болду: эконом-географтар Н.Н.Баранский, К.О.Оторбаев, Ю.Г.Саушкиндин жалпы өндүргүч күчтөрдү жайгаштыруу, анын ичинде шаарлардын экономикалык-географиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө концептуалдык окуулары; урбанизация жана шаарлар боюнча адистер Г.М.Лаппо жана Е.Н.Перциктин шаарлардын өсүп-өнүгүүсү боюнча комплекстүү изилдөөлөрү ж.б. Борбордук Азиянын мисалында бул темага ылайык А.Салиев, С.Л.Янчук ж.б. изилдөөлөрү бар. Айрым окумуштуулардын (М.М.Дылдаев, Ж.М.Кемелдинова, О.П.Мамонова, А.К.Манджиев ж.б.) диссертациялык изилдөөлөрү салыштырма-талдоо үчүн жетиштүү материал болду.

Экономикалык география тармактык планда алганда өндүргүч күчтөрдүн мейкиндик (территориялык) жайгашуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн, ал эми аймактык планда – өндүргүч күчтөрдүн ар кандай факторлордун (табигый, тарыхый, экономикалык, социалдык, экологиялык ж.б.) таасири астында территориялык бөлүнүүсүн окуп-үйрөтөт. Ал функционалдык өзгөчөлүгүнө жараша география илиминин биринчи бутагы болгон физикалык география менен түздөн-түз карым-катнашта болот. Физикалык географиянын теориясысыз жана усулдарысыз экономикалык географиянын изилдөө максаттарынын ишке ашуусу мүмкүн эмес. Ошондой эле аталган илимдин тармактары табигый да, коомдук да илимдер менен тыгыз байланышта. Ал өз ишмердүүлүгүндө алардын да усулдарын пайдаланат жана аларды өз изилдөөлөрү менен байытат.

Демек, кичи шаарлар – кыргыз экономикалык географиясы үчүн жаңы изилдөө багыты, ал өлкөнүн табигый-географиялык, тарыхый жана социалдык-экономикалык өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө жараша өзүнчө изилдөө усулдарына муктаж. Ошондуктан жалпы багытта жана география илиминде колдонулуп жаткан усулдарды аймактык мүнөздөрүнө карап, «ылайыкташтырып» колдонууга туура келет. Ошондой эле кичи шаарларды изилдөөнүн азыркы концептуалдуу ыкма-жоболору комплекстүү жана системалуу талдоолорду талап кылып жатат. Мындай талдоолор география илиминин бардык методологиялык базасын колдонуу менен (анын ичинде экономикалык жана социалдык географиянын усулдарына басым жасап) башка бир катар илим тармактарынын усулдарын пайдалануу максатка ылайык. Анткени, мында ар бири изилдөөнүн тийиштүү бир усулдар системасына өзүнүн жакшы салымдарын кошуу менен илимий чындыкка жетишүүгө жардам берет.

«Өздүк изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жана аларды талкуулоо» аттуу III бапта шаарлар жана кичи шаарлар түшүнүгү жана алардын типологиясы каралуу менен Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын экономикалык-географиялык өнүгүү өзгөчөлүктөрү, андагы көйгөйлүү маселелер иликтенди. Кичи шаарлардын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгууда өсүү точкасы, өсүү импульсу жана өсүү коридорунун пайдалуулугун арттыруунун, шаарлардын географиялык өзгөчөлүгүн көрсөтүү максатында шаар брендин иштеп чыгуунун зарылдыгы такталды. Ошондой эле кичи шаарлардын аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун фактору катары өнүгүүсүнүн негизги багыттары аныкталды.

Шаарларды типтештирүүнүн татаалдыгы айрыкча урбанизация анча өнүкпөгөн Кыргызстанга таандык. СССР учурундагы шаарлардын типологиясы азыркы мезгилге такыр туура келбейт жана шаар түзүүчү тармактардын жок болушу менен бир типтеги шаарды (моношаарды) табуу кыйын. Мында өндүрүштүк (өнөр жайлык, курулуштук), транспорттук, социалдык, маданий ж.б. функциялардын айкалышы чечүүчү ролду ойнойт. Мына ушуга карап, өлкөнүн түштүк аймагындагы кичи шаарлардын функционалдык-типологиялык топтору сунушталды. Кичи шаарлардын генезистик, функционалдык жана географиялык критерийлери 3 деңгээлде каралды. Салыштырмалуу көп функционалдуу структуралары бар шаарлардын артыкчылыктан экономикалык-географиялык абалы, административдик, ошондой эле социалдык-экономикалык базасы бүгүнкү күндө шаар чарбаларын интеграцияланган өнүгүү тенденцияларына ээ кылууда, алардын ар тараптуу өнүгүү көрсөткүчтөрүндө оң өзгөрүүлөр басымдуу. Бирок шаар түзүүчү бирден-бир функциясы болуп (мисалы, көмүр казуу), моноадистештирилген шаарларда кырдаал дагы деле татаал бойдон калууда.

Азыркы мезгилде кичи шаарлардын өлкө, анда жашаган калк үчүн демографиялык, социалдык, экономикалык жана коомдук-саясий мааниси сакталып гана калбастан, күчөп отурат. Мына ушундан улам Кыргызстандын, анын түштүк бөлүгүнүн шартында кичи шаарлардын доору келгендигин белгилеп кетебиз. 2019-ж. 1-январына карата өлкөдө жайгашкан 31 шаардын ичинен 24 бирдик кичи шаарларга тиешелүү (77,4%). Жалпы шаардык жашоочулардын саны 2271,4 миң кишини (республиканын жалпы калкынын 35,5%ы) түзсө, анын 25%ы (567,7 миң) кичи шаарлардын жашоочуларына таандык.

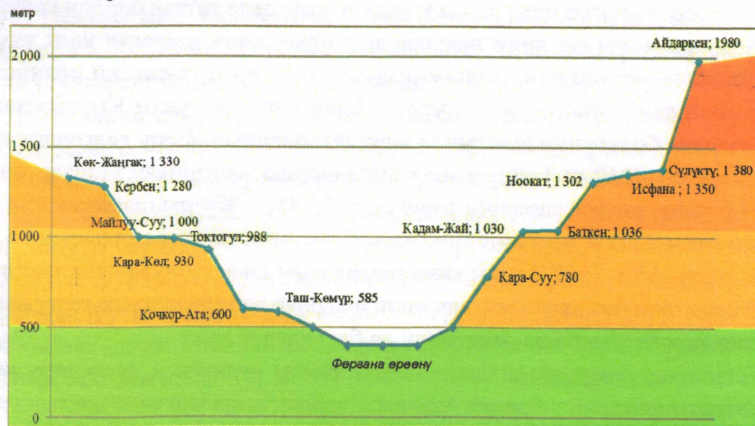
Аймактагы биз карап жаткан кичи шаарлар экономикалык-географиялык абалына карата жалпы да, мүнөздүү да белгилерге ээ.

Өлкөнүн түштүк аймагынын территориясы негизинен дүйнөдөгү калк эн жыш отурукташкан, Борбордук Азиядагы урбанизацияланган аймактардын бири болгон Фергана өрөөнүндө жана аны курчап турган ири тоо кыркаларынын (Алай, Кичик-Алай, Түркстан, Чаткал, Фергана ж.б.) этектеринде жайгашкан. Мына ушуга ылайык өлкөнүн бул аймагы калк жыш отурукташкан жана шаар

конуштары өнүккөн чөлкөм болуп эсептелет. Мында Кыргызстандын түштүк аймагында 18 шаар орун алган жана алардын 14ү (Ош, Жалал-Абад, Өзгөн жана Кызыл-Кыя шаарларынан тышкары) кичи шаар конуштарына (калкы 10дон 50 миңге чейин) таандык. Бул шаарлар келип чыгышы, өнүгүүсү, архитектурасы, чарбасы, салт-санаалары ж.б. касиеттери боюнча өзгөчөлөнүп, тиешелүү территориялардын социалдык-экономикалык жактан өсүп-өнүгүшүндө чечүүчү ролду ойнойт.

Биринчи изилденип жаткан шаарлардын зоналдык (горизонталдык) жана бийиктик (вертикалдык) жайгашуусун карап өтүү иштин максатына ылайык болот. Кара-Көл жана Токтогул шаарлары гана ички территорияда жайгашса, калган шаарлар Фергана өрөөнүнүн четки алкактарында орун алган. Албетте, аймактын орографиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша шаарлардын географиялык жайгашуусу алардын ар түрдүү дөңгөөлөрдөгү мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон транспорттук-географиялык абалдарын аныктайт. Эгер каралып жаткан шаарларды түндүктөн түштүккө карай карасак, көбү (Токтогул, Кара-Көл, Таш-Көмүр, Кочкор-Ата, Ноокат, Кадам-Жай, Баткен, Исфана) республикалык маанидеги автотрассанын боюнда жайгашуу менен географиялык абалдарынын кандайдыр бир дөңгөөлөрдө ыңгайлуулугун далилдеп, бир топ социалдык-экономикалык кудуретке ээ. Айдаркен, Кара-Суу жана Кербен жергиликтүү автотрассалардын боюнда жайгашкан. Туюк абалдагы шаарларга Көк-Жаңгак, Майлуу-Суу жана Сүлүктү кирип, бул алардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жагымсыз табигый факторлор менен чектейт.

Географиялык жактан кичи шаарлар тең жарымдан Фергана өрөөнүнүн түндүк жана түштүк бөлүктөрүндө жайгашкан. 1-сүрөттө Кыргызстандын түштүк аймагындагы шаарлардын деңиз деңгээлине карата бийиктик жайгашуу абалы берилди.

1-сүрөт. Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын деңиз деңгээлине карата жайгашуу абалы

Физикалык-географиялык жактан алганда, каралып жаткан аймактын кичи шаарлары деңиз деңгээлинен ар түрдүү чекиттерде жайгашкан: бийиктиги 585 м ден (Таш-Көмүр) 1980 м ге (Айдаркен) чейин өзгөрүлүп турат. Бийиктиктин жалпы айырмасы 1395 м ди түзөт, бул өлкөнүн борборунан, райондук борбордон жана ири рыноктордон алыстыгы сыяктуу факторлор менен катар жүк жана жүргүнчүлөрдү ташуудагы орточо техникалык ылдамдыкка түздөн-түз таасир этет. Изилденүүчү шаарлардын зоналдык жана бийиктик жайгашуусун эске алуу менен 1-табл. алардын негизги географиялык көрсөткүчтөрү берилди.

1-таблица – Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын географиялык көрсөткүчтөрү

Шаардын аталышы	Деңиз деңгээлинен бийиктиги, м	Борборго чейинки аралык, км	Областтык борборго чейинки аралык, км	Чет элдик рынокторго жакындыгы, км
Айдаркен	1 980	683	57	74
Баткен	1 036	908	0	21
Исфана	1 350	1 037	129	61
Кадам-Жай	1 030	801	107	30
Кара-Көл	930	399	203	116
Кара-Суу	780	658	21	55
Кербен	1 280	517	175	69
Кок-Жаңгак	1 330	598	30	133
Кочкор-Ата	600	518	56	53
Майлуу-Суу	1 000	523	92	58
Ноокат	1 302	708	43	91
Сүлүктү	1 380	1 055	146	55
Таш-Көмүр	585	452	120	79
Токтогул	988	276	295	254

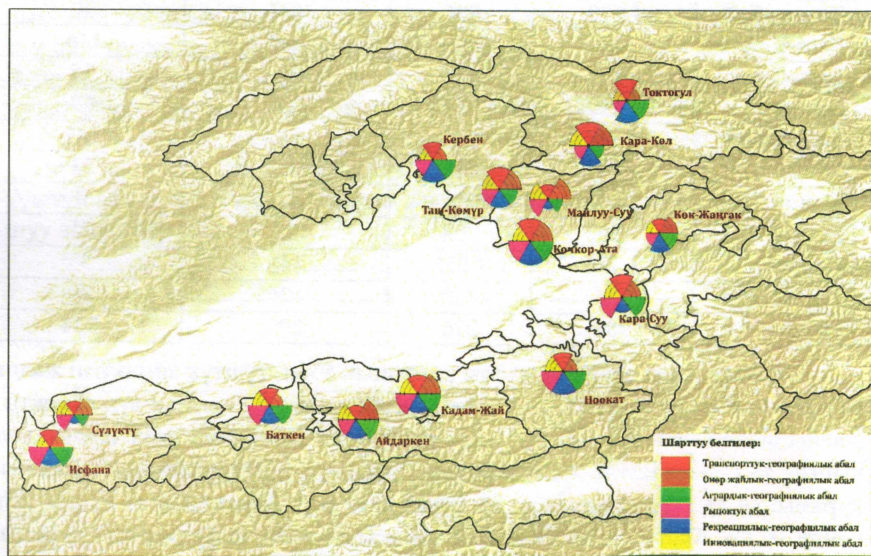
Бул шаарларда өлкөнүн жалпы калкынын 5%, түштүк аймактын жалпы калкынын 9,6%, өлкөнүн жалпы шаар калкынын 14,2%, түштүк аймактын жалпы шаар калкынын 37,3%ы жана республикадагы кичи шаарлардын калкынын 58,1%ы жашайт. Ошондой эле булардын тең жарымында калкынын курамында ар түрдүү өлчөмдө айылдык калк бар: Кадам-Жайда 48,2%, Баткенде 38,2%, Кербенде 36,5% ж.б. Жалпысынан кичи шаарлардын калкынын курамындагы айыл калкынын жалпы үлүшү 14,3%ды түзөт.

Илимий иште кичи шаарларынын экономикалык-географиялык абалына (ЭГА) төмөнкү компоненттик структуралар боюнча баалоо жүргүзүлдү: транспорттук-географиялык абал (ТГА), өнөр жайлык-географиялык абал (ӨГА), агрардык-географиялык абал (АГА), рекреациялык-географиялык абал (РГА), рыноктук абал (РА) жана инновациялык-географиялык абал (ИГА). Анын жыйынтыгы 3-табл. келтирилди.

3-таблица - Кыргызстандын түштүк бөлүгүндөгү кичи шаарлардын экономикалык-географиялык абалына компоненттик баалоо

	Айдаркен	Баткен	Исфана	Кадам-Жай	Кара-Көл	Кара-Суу	Кербен	Көк-Жаңгак	Кочкор-Ата	Майлуу-Суу	Ноокат	Сүлүктү	Таш-Көмүр	Токтогул
ТГА	2	3	3	3	4	4	3	2	4	2	3	2	4	4
ӨГА	4	2	2	4	4	3	2	3	4	4	2	3	4	2
АГА	4	4	4	4	2	4	4	3	4	2	4	2	3	4
РГА	3	3	3	3	3	2	4	3	4	1	4	1	3	4
РА	3	4	4	4	2	4	3	2	4	3	4	3	3	2
ИГА	3	3	2	3	3	3	2	2	3	3	3	3	3	2
Жалпы балл	19	19	18	21	18	20	18	15	23	15	20	14	20	18
Орточо балл	3,1	3,1	3,0	3,5	3,0	3,3	3,0	2,5	3,8	2,5	3,3	2,3	3,3	3,0

Бул баалоо маалыматтары 1-картада көрсөтүлдү.

1-карта. Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын экономикалык-географиялык абалын компоненттик баалоо

ЭГАнын компоненттери боюнча ыңгайлуулук (жагымдуулук) даражасына ылайык аймактын кичи шаарлары төмөнкү катарда жүрөт: Кочкор-Ата (орто эсеп менен 3,8 балл), Кадам-Жай (3,5), Кара-Суу, Ноокат, Таш-Көмүр

(ар бири 3,3төн), Айдаркен, Баткен (ар бири 3,1ден), Исфана, Кара-Көл, Кербен, Токтогул (ар бири 3,0дөн), Көк-Жаңгак, Майлуу-Суу (2,5) жана Сүлүктү (2,3). Жалпылаштыруу максатында бул катарларды 3 топко бириктирүүнү туура көрдүк (2-табл.).

2-таблица - Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарларын экономикалык-географиялык абалынын ыңгайлуулук деңгээли боюнча топтоо

Пайдалуулук даражасы	Шаарлар
Эң ыңгайлуу	Кочкор-Ата, Кадам-Жай, Кара-Суу, Ноокат, Таш-Көмүр
Ыңгайлуу	Айдаркен, Баткен, Исфана, Кара-Көл, Кербен, Токтогул
Салыштырмалуу ыңгайлуу	Көк-Жаңгак, Майлуу-Суу, Сүлүктү

Демек, өлкөнүн түштүк аймагындагы кичи шаарлардагы ЭГАнын ыңгайлуулук деңгээли территориялык ырааттуулукка ээ эмес, башкача айтканда, ал «борбордон периферияга карай» мыйзам ченемдүүлүгү (шаарлардын потенциалынын периферияга карай бара-бара төмөндөшү байкалбайт) же табигый-географиялык зоналардын ар түрдүүлүгү менен аныкталбайт. Бул социалдык-экономикалык жана демографиялык факторлор, ошондой эле ЭГАнын өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт.

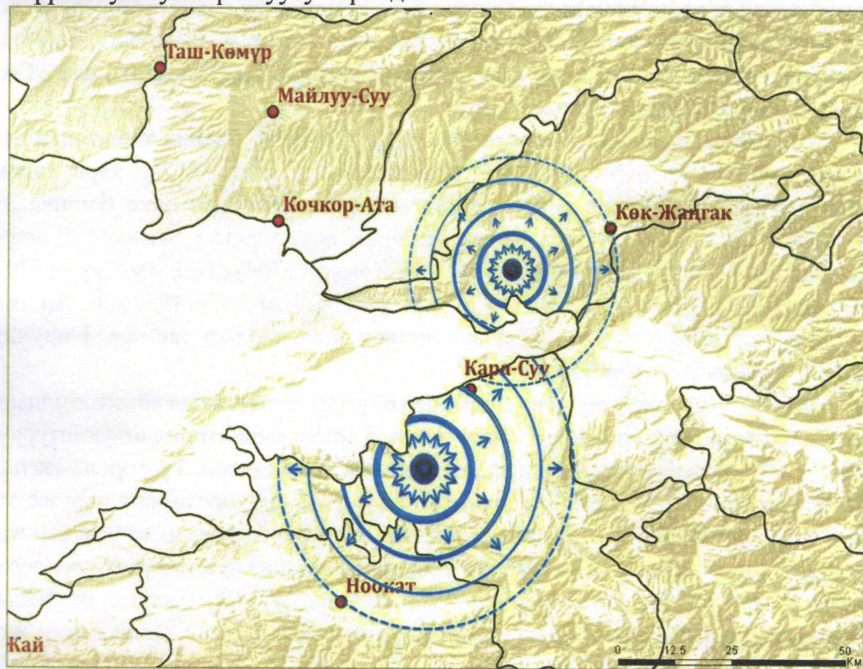
Шаарлардын финансылык өз алдынчалуулугу эң башкы экономикалык көрсөткүч экендигин эске алуу менен талдоо жүргүзүлдү: 2017-ж. карата адам башына киреше боюнча рейтингде Көк-Жаңгак (780 сом) өлкө боюнча 31 шаардын эң артында туруп, андан кийинки орундарды негизинен түштүк шаарлары ээлейт: Айдаркен (1256), Таш-Көмүр (1704), Майлуу-Суу (1729), Сүлүктү (1912), Кербен (2282), Токтогул (2406), Исфана (2495) ж.б. Ал эми Кадам-Жай шаары (4979) каралып жаткан шаарлардын ичинен 1-орунду ээлеп, өлкөдө 5-орунду ээлейт.

Андан ары кичи шаар конуштарынын өнүгүү стратегиясын аныктоо алдында алардын азыркы көйгөйлөрү иликтенип, 5 топко бириктирилди: уюштуруучулук, экономикалык, социалдык, экологиялык жана саясий. Түштүк аймактын кичи шаарлары өлкөнүн башка аймактарынын шаар конуштары сыяктуу эле өткөн совет доорунан жана азыркы рынок экономикасына өтүү шарттарынан жаралган көйгөйлөр тобуна ээ жана бүгүнкү күндө аларды өз мүмкүнчүлүктөрүнө жараша чечүү жолдорун издеп келишет. 2020-ж. COVID-19 вирусуна байланышкан пандемия, анын ичинде өлкөдөгү өзгөчө кырдаалга байланыштуу экономикалык секторлордун ишмердүүлүгүнүн токтошу, октябрь айындагы бийликтин мөөнөтсүз алмашуусу жана ага байланыштуу өлкөдөгү саясий-социалдык туруксуздуктун жаралышы, экономикалык кризистин андан ары тереңдеши, мамлекеттик бюджеттин кескин кыскаруусу, жардам катары сырткы каржылоолордун токтолушу ж.б. кичи шаарлардагы көйгөйлүү маселелерди андан ары курчутту.

Диссертацияда сунушталган шаардын өнүгүү стратегиясы компоненттик

жактан 4 бөлүккө бөлүндү: социалдык-экономикалык потенциалы жана өнүгүү абалы; тобокелчиликтер жана алсыз жактар; приоритеттүү өнүгүү багыттары; өнүгүү келечеги жана прогнозу. Мында кичи шаарлардын стратегиясында чоң шаарларга «ыктоо» принциби пайдалуу жана маанилүү. Анткени, аймактагы жана Өзбекстан менен Тажикстандын чек арага жакын жаткан ири шаарларды өсүү импульсу катары карап, өндүрүш жана кызмат көрсөтүү секторлорунун структуралык өнүгүүсүн эске алуусу керек. Тигил же бул шаардын өнүгүү стратегиясындагы чоң шаарларга «ыктоо» принциби окумуштуулар А.Салиев, С.Л.Янчук ж.б. байыткан «өсүүнүн уюлдары, линиялары жана коридорлору» теориясы менен өз ара айкалышып кетет. Экономиканын структуралык системаларынын бирдей эмес өнүгүү шарттарында айрым элементтердин озуу менен өнүгүүсү башкаларга өсүү импульсун берет. 2-картада Ош жана Жала-Абад шаарларынын «борбор-периферия» схемасы боюнча өсүү импульсун таркатуусу берилди.

2-карта. Ош жана Жалал-Абад шаарларынын «борбор-периферия» схемасы боюнча өсүү импульсун берүүсү

Өсүү импульсу негизинен инновациялык же жаңылык киргизүүлөр менен борбордон курчап турган тараптарга кетет. Ага географиялык көрсөткүчтөр (аралык, рельефтин, климаттын өзгөчөлүгү ж.б.) чечүүчү мааниде таасир этет.

Ал эми өсүүнүн линиялары жана коридорлору тез өнүгүүдөгү инфраструктуралык октор жана өндүрүш менен калк топтолуп, агломерациялык линия менен шарталган зоналар катары каралып, диссертацияда Кара-Көл шаарынан Кочкор-Ата шаарына чейинки аралыктын мисалында көрсөтүлдү.

Азыркы рыноктук мамилелердин өнүгүү учурунда Кыргызстанда калктуу конуштар ортосундагы атаандаштыктын өсүшү территория маркетинги, анын бир инструменти катары бренд түзүү маселеси маанилүү багыт болуп саналат. Мында бренд концепциясын өлкөдө аймактык саясаттын жана шаарлардын стратегиялык өнүгүүсүн пландаштыруунун негизи, ички жана эл аралык рыноктордо аймактык товарлардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу катары кароо экендиги илимий иште далилдүү каралды. Биз карап жаткан кичи шаарлардын ичинен 9 шаардын (Айдаркен, Кадам-Жай, Кара-Көл, Кара-Суу, Кочкор-Ата, Көк-Жаңгак, Майлуу-Суу, Сүлүктү жана Таш-Көмүр) бренд түзүү үчүн тарыхый жана экономикалык негиздери бар десек болот. Калган шаарлардын азыркы кездеги административдик жана рыноктук функцияларын эске алуу менен тиешелүү бренддик көрсөткүчтөрүн аныктап чыгуу турат.

Кичи шаарларды аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун фактору катары кароо иштин негизги жыйынтыктоочу бөлүгүн түздү. Аны негиздөө максатында шаарларды өнүктүрүүнүн төмөнкү багыттары сунушталды: шаарлардын финансылык базасын чыңдоо жана инвестиция тартууну кенейтүү; шаар чарбасы үчүн приоритеттүү тармактарды өнүктүрүү; кичи шаарлардын базасында акылдуу шаар жана «жашыл» шаар экономикасын түзүү; кичи шаарларды этномаданиятын очогу катары сактоо; өзгөчө кырдаалдарды жөнгө салуу.

Мында акылдуу шаар жана «жашыл» кичи шаарларды калыптандыруу идеясы ыңгайлуу жана жарашыктуу шаар мейкиндигин түзүүгө багытталып, ал архитектуралык-эстетикалык, экологиялык, санитардык-гигиеналык, эмоционалдык-психологиялык критерийлер менен бааланат. Заманбап шаар жашоо жана бизнес үчүн ылайыктуу мейкиндикке айланат. Бул үчүн төмөнкү иш-чаралар комплекси каралды: шаарларды таза аба менен камсыз кылуу, шаар жер ресурстарын тазартуу, таза суу менен камсыз кылуу, шаарды тегиз көркөндүрүү, таштандыларды экинчилик пайдалануу жана кайра иштетүү, жашыл өндүрүштү кийирүү, сарамжалдуулукка жана тазалыкка негизделген турмуш-тиричилик маданиятын калыптандыруу, сергек жашоо жана дени сак жашоо образын жайылтуу, шаар территориясын функционалдык зоналарга бөлүү.

НЕГИЗГИ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

1. Шаарлар ар бир мамлекеттин географиялык, экономикалык, социалдык жана айрыкча демографиялык жактан өзгөчөлөнгөн территориялык бирдиги катары ар тараптуу илим багыттарынын изилдөө объектиси болуп келет.

Мында география илиминин чечүүчү ролу бар. Анткени, ал маселелерге даана географиялык касиет жана географиялык шарттуулук мүнөздүү, ошондой эле урбанизациянын механизмдерин жана өзгөчөлүктөрүн илимий жактан түшүндүрүү географиялык ыкмаларды жана ой жүгүртүүлөрдү талап кылат. Бул түздөн-түз мейкиндик процесстер менен байланышкандыктан шаар чөйрөсүндөгү географиялык изилдөөлөр башка изилдөөлөрдүн башатында турушу зарыл.

2. Шаарлар боюнча адабий обзор чет элдик окумуштуулар тарабынан кичи шаарлардын калыптануу жана өнүгүү маселелери теориялык жактан жетиштүү изилденип, илимий жактан баюу болуп жаткандыгын көрсөттү. Ал эми Кыргызстанда география жана экономика илимдеринин, алардын өткөөл формасында турган экономикалык география илими үчүн кичи шаарларды изилдөө маани-маңызы боюнча жаңы багыт болуп саналат. Бул чөйрөдөгү илимий изилдөөлөр аз санда жана бул илимий иш өлкө масштабында биринчи изилдөөлөрдүн катарына кирет.

3. Илимий иштин методикасын иштеп чыгууда А.Лёш, В.Кристаллер, И.М.Маергойз, П.М.Полян, Б.Б.Родоман ж.б. теорияларын эске алуу менен калк, өндүрүш жана капиталдын топтолуусунун борбордук жана линиялык умтулуу тенденциялары иликтенди. Мындан тышкары уюлдук түрдө өнүгүү жана анын негизиндеги чарбалык элементтердин башкаларга өсүүнүн импульсун берүүсү боюнча теориялары жалпылаштырып колдонулду жана аймактагы өсүү уюлдарын, линияларын жана коридорлорун аныктоого аракеттер жасалды.

4. Азыркы мезгилде «шаар» түшүнүгү боюнча бирдиктүү ой-пикирлер жок. Бул жаатта иште илимий жана расмий булактарды талдоо менен автордук аныктама сунушталды. Ошондой эле шаарлардын типологиясы, башкача айтканда, аткарып жаткан функциясына карап Кыргызстандын түштүк аймагындагы кичи шаарларды функционалдык-типологиялык топторго бөлүү боюнча автордук сунуш берилди.

5. Илимий иш экономикалык-географиялык аспектиде болгондуктан шаарлардын географиялык жайгашуусу алардын экономикалык-географиялык мүнөздөмөсүн аныктоодогу маанилүү критерий катары кабыл алынды. Анын ичинен «коншулук» абал да өзгөчө белгиленди. Бирок азыркы учурда мамлекеттик чек аралардын толук аныкталбагандыгынан бул мүмкүнчүлүк, тескерисинче, аймактын туруктуу өнүгүшүндө терс фактор болуп калууда.

6. Биз карап жаткан кичи шаарлар экономикалык-географиялык абалына карата жалпы да, мүнөздүү да белгилерге ээ. ЭГАнын компоненттери боюнча ыңгайлуулук даражасына ылайык аймактын кичи шаарлары төмөнкү катарда жүрөт: Кочкор-Ата (орто эсеп менен 3,8 балл), Кадам-Жай (3,5), Кара-Суу, Ноокат, Таш-Көмүр (ар бири 3,3төн), Айдаркен, Баткен (ар бири 3,1ден), Исфана, Кара-Көл, Кербен, Токтогул (ар бири 3,0дөн), Көк-Жаңгак, Майлуу-Суу (2,5) жана Сүлүктү (2,3). Жалпылаштыруу максатында бул катарлар 3 топко

бириктирилди: эн ыңгайлуу ЭГА: Кочкор-Ата, Кадам-Жай, Кара-Суу, Ноокат, Таш-Көмүр; ыңгайлуу ЭГА: Айдаркен, Баткен, Исфана, Кара-Көл, Кербен, Токтогул; салыштырмалуу ыңгайлуу ЭГА: Кок-Жаңгак, Майлуу-Суу, Сүлүктү. Аймактагы кичи шаарлардагы ЭГАнын ыңгайлуулук деңгээли «борбордон периферияга карай» мыйзам ченемдүүлүгү же табигый-географиялык зоналардын ар түрдүүлүгү менен аныкталбайт. Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу түзүмүндө шаарлар өнүгүүнүн, жаңылануунун, адамдар үчүн жыргалчылыкты түзүүнүн, илим-билимдин, инновациялардын, демилгелердин борбору катары өзгөчө орунду ээлейт.

7. Аймак үчүн өсүү уюлдары болуп социалдык-экономикалык өнүгүүнүн озуу менен мүнөздөлгөн абалы ачык байкалган мейкиндик ареалы түшүндүрүлөт. Мындай ареалдын өсүү точкасы катары тиешелүү шаарлар чыгат. Ошондуктан шаарлардын өнүгүү стратегиясын кароодо аларды өз ареалында өсүү точкаларына айлантуу маселеси каралды. Ири шаарлардын озуу менен өнүгүүсү башка кичи шаарларга өсүү импульсун берери иликтенди жана картографиялык усул аркылуу көрсөтүлдү. Өсүүнүн импульсу негизинен инновациялык же жаңылык киргизүүлөр менен коштолот. Андан тышкары өсүүнүн линиялары жана коридорлору тез өнүгүүдөгү инфраструктуралык октор, ошондой эле өндүрүш жана калк топтолуп, агломерациялык линия менен шарталган зоналар катарында каралды. Ал Кара-Көл шаарынан Кочкор-Ата шаарына чейинки аралыктын мисалында көрсөтүлдү.

8. Стратегиялык пландаштырууда ар бир шаардын өзүнчөлүгүн, калкынын менталитетинин өзгөчөлүгүн, андагы конкреттүү өндүрүштүк ресурстарды эске алуу менен ар бир шаардын брендин түзүү зарылдыгы такталды. Аймактагы ар бир шаар өзүнчө бренддик өзгөчөлүктөргө ээ. Биз карап жаткан кичи шаарлардын көпчүлүгүнүн бренд түзүү үчүн тарыхый жана экономикалык негиздери бар болгону менен азыркы кездеги административдик жана рыноктук функцияларын эске алуу менен жаңы бренддик көрсөткүчтөрүн аныктап чыгуу турат.

9. Кичи шаарлардын аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун фактору катары өнүгүүсүнүн негизги багыттары катары төмөнкүлөр каралды: шаар чарбасы үчүн приоритеттүү тармактарды өнүктүрүү; кичи шаарлардын базасында акылдуу шаар жана «жашыл» шаар экономикасын түзүү; шаарларды этномаданияттын очогу катары сактоо; өзгөчө кырдаалдарды жөнгө салуу. Мында кичи шаарлардын базасында акылдуу жана «жашыл» шаар түзүү багыты бүгүнкү заман талабы экендиги негизделди.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Момошева Г.А. О стихийных разрушительных явлениях [Текст] / Р.Ш.Ахмедов, Г.А.Момошева // Вест. фил. РГСУ в г.Ош, № 9, 2010. -С.105-108.
2. Момошева Г.А. Сели и паводки как опасные природные явления в Кыргызстане [Текст] / Г.А. Момошева // Вест. ОшГУ, № 3, 2011. -С. 199-201.
3. Момошева Г.А. Предпринимательство в городе Ош: общие и региональные проблемы [Текст] / А.Г. Низамиев, Т.К. Субанкулова, Г.А. Момошева // Вест. ПГУ, № 2. Павлодар, 2011. -С.27-32.
4. Момошева Г.А. К вопросу развития и размещения промышленности в Кыргызстане [Текст] / А.Г. Низамиев, М.Ж. Мырзакматов, Г.А. Момошева // Вестник ПГУ, № 1. Павлодар, 2013. -С.91-95.
5. Момошева Г.А. Вопросы привлечения иностранных инвестиций в экономику страны [Текст] / А.К. Атабеков, Г.А. Момошева, А.А. Осмоналиева // Вестник ОшГУ, № 4, 2015. -С. 237-239.
6. Момошева Г.А. Экономический потенциал Кыргызстана и возможности его экономического развития [Текст] / А.Г. Низамиев, Г.А. Момошева, Р.С. Ибрагимова // Ученые записки ХГУ, № 4. Худжанд, 2016. -С. 81-85.
7. Момошева Г.А. Изучение инвестиционных возможностей города Ош: сильные и слабые стороны, состояние освоения инвестиций, приоритетные направления [Текст] / А.Г. Низамиев, А.А. Осмоналиева, Г.А. Момошева // Молодой ученый, №12, 2017. С. 207-210.
8. Момошева Г.А. Малые города южного региона Кыргызстана: типология, особенности и возможности развития [Текст] / Г.А. Момошева, Ж.Т. Шерматова, Ф.М. Даовлатова // Молодой ученый, №12, 2017. С. 205-207.
9. Момошева Г.А. Кыргызстанда жана анын түштүк аймагында туризмдин өнүгүү тенденциялары жана маселелери [Текст] / А.К. Култаева, Г.А. Момошева, Р.С. Ибрагимова // ОшМУ жарчысы, № 1, 2017. 92-96-б.
10. Момошева Г. А. Туризмдин өнүгүүсүн мамлекеттик жөнгө салуунун айрым жактары [Текст] / А.К. Култаева, Г.А. Момошева, Р.С. Ибрагимова // ОшМУ жарчысы, № 1, 2017. 96-99-б.
11. Момошева Г.А. Территория маркетинги шаарлардын өнүгүүсүнүн негизи катары [Текст] / Г.А. Момошева, А.А. Осмоналиева // ОшМУ жарчысы, атайын чыг., 2017. 159-162-б.
12. Момошева Г.А. Влияние территориальной организации банковской системы на социально-экономическое развитие малых городов [Текст] / И.М. Сайпидинов, Г.А. Момошева // Мат. IV межд. заочной научно-практ. конф. «Совершенствование учета, анализа и контроля как механизмов информационного обеспечения устойчивого развития экономики». Махачкала, 2018. -С. 41-45.

13. Момошева Г.А. Особенности организации территориального развития банковской системы зарубежных стран в контексте малых городов [Текст] / И.М. Сайпидинов, Г.А. Момошева // Мат. IV межд. заочной научно-практ. конф. «Совершенствование учета, анализа и контроля как механизмов информационного обеспечения устойчивого развития экономики». Махачкала, 2018. -С. 46-51.

14. Момошева Г.А. К вопросу развития легкой промышленности Кыргызстана [Текст] / Г.А. Момошева, М. Султанали уулу, Ж.Т. Шерматова // Мат. науч. семинара “Актуальные проблемы экономической географии и региональной экономики”, посвященного Дню науки Кыргызской Республики. – Ош, 2018. -С. 76-79.

15. Момошева Г.А. Туризм тармагындагы инновациялык өнүгүүнүн мааниси [Текст] / С.Ж. Артыкбаева, Г.А. Момошева, А.А. Осмоналиева // Известия вузов Кыргызстана, № 8, 2018. 86-89-б.

16. Момошева Г.А. Внедрение концепции умных городов и формирование зеленой экономики – это основа устойчивого развития малых городов [Текст] / Г.А. Момошева, И.М. Сайпидинов // Актуальные вопросы современной экономики. -Махачкала, 2019, №5. -С. 895-906.

17. Момошева Г.А. Роль малых городов в развитии зеленой экономики [Текст] / Г.А. Момошева, И.М. Сайпидинов // Актуальные вопросы современной экономики. -Махачкала, 2019, №6/2. -С. 704-710.

18. Момошева Г.А. Шаарлар экономикалык жана социалдык географиянын изилдөө объектиси катары [Текст] / Г.А. Момошева // ОшМУ жарчысы, № 3, 2019. 23-26-б.

19. Момошева Г.А. К вопросу определения инвестиционного потенциала региона (на примере города Ош и Ошской области Кыргызской Республики) [Текст] / А.Г. Низамиев, А.А. Осмоналиева, Г.А. Момошева // Мат. ежегод. межд. научно-практ. конф. “География: развитие науки и образования”. - Санкт-Петербург, 2020. -С. 208-214.

20. Момошева Г.А. Внедрение зеленых технологий как основа устойчивого развития инфраструктуры малых городов [Текст] / Г.А. Момошева, И.М. Сайпидинов // Вопросы устойчивого развития общества, № 3, 2020. - С. 520-524.

21. Момошева Г.А. Зеленая энергетика как основа энергетической безопасности городов [Текст] / И.М. Сайпидинов, Г.А. Момошева // Вопросы устойчивого развития общества, № 3, 2020. -С. 530-536.

22. Момошева Г.А. Шаар чарбасынын финансылык базасын чыңдоо жана инвестиция тартуу маселелери [Текст] / Г.А. Момошева, А.А. Осмоналиева // I и II Матикеевдик окуулардын мат-ры. -Ош, 2020. -55-59-б.

23.Момошева Г.А. Өнөр жай жана туризмди шаар чарбасынын приоритеттүү тармактары катары өнүктүрүү [Текст] /Г.А.Момошева, Б.А.Шералиева, Ж.Т.Шерматова //I и II Матикеевдик окуулардын мат-ры. -Ош, 2020. -60-65-б.

Момошева Гулиза Абылкасымовнанын «Кичи шаарлардын кайра жаралуусу аймактын өнүгүүсүнүн жана социалдык-экономикалык жаңылануусунун фактору катары (Кыргызстандын түштүк аймагынын мисалында)» деген темадагы 25.00.24 – экономикалык, социалдык, саясий жана рекреациялык география адистиги боюнча география илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: шаар, кичи шаар, аймак, экономикалык-географиялык абал, өнүгүү стратегиясы, өсүү точкасы, өсүү импульсу, өсүү коридору.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын түштүк аймагындагы кичи шаарлардын экономикалык-географиялык жайгашуу жана өнүгүү контекстинде учурдагы абалы.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын кайра жаралуусунда аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун экономикалык-географиялык негиздери.

Изилдөөнүн максаты: Кыргызстандын түштүгүндөгү кичи шаарлардын аймактын социалдык-экономикалык жаңылануусунун фактору катары илимий-теориялык негиздерин жана практикалык жактарын изилдөө, алардын экономикалык-географиялык өнүгүү өзгөчөлүктөрүн иликтөө менен өнүгүү стратегиясы боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө усулдары: анализ жана синтез, монографиялык, салыштырма-географиялык, картографиялык, геомаалыматтык, статистикалык.

Алынган жаңылыктар: Кыргызстандын азыркы шарттарында кичи шаарларды экономикалык жана социалдык географиянын объектиси катары биринчи жолу кароо менен алардын өнүгүүсүндө экономикалык-географиялык абалынын өзгөчөлүктөрүнө компоненттик баалоо жүргүзүлдү; аймактагы кичи шаарлар функционалдык-типологиялык топторго бөлүндү; кичи шаарлардын өнүгүү стратегиясында өсүү точкаларын, өсүү линияларын жана өсүү коридорун калыптандыруу жана шаар брендин түзүү концепциясы иштелип чыкты; кичи шаарлардын аймак үчүн социалдык-экономикалык жаңылануусунун негизи катары өнүгүүсүнүн багыттары иштелип чыкты жана сунушталды.

Пайдалануу деңгээли: Шаар экономикасын өнүктүрүү, анын тармактарын диверсификациялоо, экономикалык-географиялык абалын аныктоо жана анын ыңгайлуу жактарын пайдалануу боюнча автор тарабынан алынган илимий иштелмелер Кара-Суу жана Кочкор-Ата шаарларынын мэриялары тарабынан тиешелүү документтерди иштеп чыгууда колдонулду. Диссертациянын илимий-теориялык жоболору ОшМУнун «география» жана «туризм» багыттары үчүн окуу материалы катары пайдаланылды.

Колдонуу тармагы: экономика, шаар чарбасы, аймактарды өнүктүрүү багыттары.

РЕЗЮМЕ

диссертации Момосевой Гулизы Абылкасымовны на тему «Возрождение малых городов как фактор развития и социально-экономического обновления региона (на примере южного региона Кыргызстана)» на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 25.00.24 – экономическая, социальная, политическая и рекреационная география

Ключевые слова: город, малый город, регион, экономико-географическое положение, стратегия развития, точка роста, импульс роста, коридор роста.

Объект исследования: Современное состояние малых городов южного региона Кыргызстана в контексте их экономико-географического положения и развития.

Предмет исследования: Экономико-географические основы возрождения малых городов юга Кыргызстана в социально-экономическом обновлении региона.

Цель исследования: Определение научно-теоретических и практических основ развития малых городов юга Кыргызстана как фактора социально-экономического обновления региона, разработка рекомендаций по стратегии развития с выявлением особенностей их экономико-географического развития.

Методы исследования: анализ и синтез, монографический, сравнительно-географический, картографический, геоинформационный, статистический.

Полученные результаты и новизна: В современных условиях Кыргызстана малые города впервые рассмотрены как объект экономической и социальной географии и проведена покомпонентная оценка особенностей экономико-географических положений в их развитии; проведена функционально-типологическая группировка малых городов региона; разработана концепция формирования точек роста, линий роста и коридоры роста и создания городского бренда в стратегии развития малых городов; разработаны и рекомендованы направления развития в социально-экономическом их обновлении малых городов для региона.

Степень использования: Научные разработки автора по развитию городской экономики, диверсификации ее отраслей, определению экономико-географического положения и использованию его выгодных сторон использованы в разработке документов мэрией городов Кара-Суу и Кочкор-Ата. Научно-теоретические положения диссертации использованы как учебные материалы для направлений «география» и «туризм» в ОшГУ.

Область применения: экономика, городское хозяйство, направления развития регионов.

SUMMARY

dissertation by Momosheva Guliza Abylkasymovna on the topic «The revival of small towns as a factor of development and socio-economic renewal of the region (on the example of the southern region of Kyrgyzstan)» for the degree of candidate of geographical sciences in specialty 25.00.24 - economic, social, political and recreational geography

Key words: city, small town, region, economic and geographical position, development strategy, growth point, growth impulse, growth corridor.

Object of research: The current state of small towns in the southern region of Kyrgyzstan in the context of their economic, geographical and regional development.

Subject of research: Economic and geographical foundations of the revival of small towns in the south of Kyrgyzstan in the socio-economic renewal of the region.

Purpose of the study: Determination of the scientific, theoretical and practical foundations for the development of small towns in the south of Kyrgyzstan as a factor in the socio-economic renewal of the region, development of recommendations for a development strategy with the identification of the features of their economic and geographical development.

Research methods: analysis and synthesis, monographic, comparative geographical, cartographic, geoinformation, statistical.

The obtained results and novelty: In modern conditions of Kyrgyzstan, for the first time, small towns are considered as an object of economic and social geography and a component assessment of the features of economic and geographical positions in their development is carried out; a functional-typological grouping of small towns in the region was carried out; a concept for the formation of points of growth, growth lines and growth corridors and the creation of an urban brand in the development strategy of small towns was developed; developed and recommended directions of development in the socio-economic renewal of small towns for the region.

Degree of use: The author's scientific developments on the development of the urban economy, the diversification of its industries, the determination of the economic and geographical location and the use of its beneficial aspects were used in the development of documents by the mayor's office of the cities of Kara-Suu and Kochkor-Ata. Scientific and theoretical provisions of the dissertation were used as teaching materials for the directions «geography» and «tourism» at Osh State University.

Scope: economics, urban economy, directions of regional development.

Басууга 28.05.2021-ж. кол коюлду
Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100 экз.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com